

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ  
ΣΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ



Επιστημονικός εκδότης: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία  
Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης /  
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών  
Copyright © 2015 Κωνσταντία Κεφαλά

Publisher: Christian Archaeological Society  
E-publisher: National Documentation Centre /  
National Hellenic Research Foundation  
Copyright © 2015 Konstantia Kefala



Η χρήση του περιεχομένου καθορίζεται από την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές. Προκειμένου να δείτε αντίγραφο της άδειας επισκεφθείτε την ακόλουθη σελίδα:  
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution - NonCommercial - ShareAlike 4.0 International License. You can read the license by visiting the following address:  
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.en>

Η έκδοση διατίθεται online στη διεύθυνση  
<http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>

The publication is available online at  
<http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>

ISBN: 978-960-93-7473-6

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πράξης «Εθνικό Πληροφοριακό Σύστημα Έρευνας και Τεχνολογίας/Κοινωνικά Δίκτυα – Περιεχόμενο Παραγόμενο από Χρήστες» (ΕΠΣΕΤ-ΚΔ) που υλοποιείται από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση» (ΕΣΠΑ), με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης - Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης. Η έκδοση είναι αποτέλεσμα πιλοτικής δράσης του Υποέργου 1 του ΕΠΣΕΤ - ΚΔ, με στόχο την ενίσχυση των έγκριτων μονογραφιών ανοικτής πρόσβασης στις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες.

The publication of this title took place within the project "National Information System for Research & Technology/Social Networks-User Generated Content" (Project ID 296115). The project is implemented by the National Documentation Centre within the Operational Programme "Digital Convergence" (NSRF), which is co-funded by Greece and the European Union-European Regional Development Fund. The publication of this title took place within the National Information System for Research & Technology/Social Networks-User Generated Content's pilot for Open Access Monographs in the Social Sciences and the Humanities.



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης.  
The project is co-financed by Greece and the European Union.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ / 1

---

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ  
ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ  
ΤΟΥ 13<sup>ου</sup> ΑΙΩΝΑ  
ΣΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
e-mail: chae1884@gmail.com · www.chae.gr

ΧΑΕ - ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ / 1  
Κωνσταντία Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα  
στις εκκλησίες της Ρόδου*, Αθήνα 2015

Επιστημονικοί υπεύθυνοι  
ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ  
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

Επιμέλεια έκδοσης  
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

Επιμέλεια κειμένου  
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ-ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Καλλιτεχνική επιμέλεια  
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY  
e-mail: chae1884@gmail.com · www.chae.gr

ChAE e-press / 1  
Konstantia Kefala, *Thirteenth Century Wall Paintings  
in the Churches of Rhodes*, Athens 2015

Editors  
SOPHIA KALOPISSI-VERTI  
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU

Editing  
IOANNA BITHA

Text editing  
CHRISTINA TZORTZAKI-MITROPOULOU

Art editing  
PERIGRAFI

---

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

ChAE E-PRESS / 1

---

KONSTANTIA KEFALA

THIRTEENTH CENTURY  
WALL PAINTINGS  
IN THE CHURCHES OF RHODES

ATHENS 2015

Θέμα της μελέτης είναι η μνημειακή ζωγραφική της Ρόδου κατά τον 13ο αιώνα και, πιο συγκεκριμένα, από το έτος 1204, όταν ο βυζαντινός διοικητής Λέων Γαβαλάς ανέλαβε τη διακυβέρνηση του νησιού, μέχρι την έλευση των Ιωαννιτών Ιπποτών, το 1309. Τα σωζόμενα δείγματα της καλλιτεχνικής παραγωγής αυτής της περιόδου εντοπίζονται σε έξι συνολικά ναούς της πόλης και της υπαίθρου.

Τα μνημεία παρουσιάζονται κατά τη χρονολογική τους σειρά. Προηγείται η αναλυτική περιγραφή και η εικονογραφική εξέταση των παραστάσεων και ακολουθεί η τεχνολογική ανάλυση του ζωγραφικού διακόσμου με την προτεινόμενη χρονολόγηση. Αναλυτικότερα, εξετάζονται οι τοιχογραφίες του Αγίου Φανουρίου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, του καθολικού της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη θέση Κουφάς στο Παραδείσι, του Αγίου Νικήτα στη Δαματριά, του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα στην Απολακκιά (1289/90) και του Αγίου Γεωργίου του Κουναρά στο Ασκληπειό. Δύο επιμέρους κεφάλαια της ενότητας του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα αναπτύχθηκαν εκτενέστερα, λόγω του ειδικού ενδιαφέροντός τους: το ένα από αυτά αφορά στη σπάνια επιγραφή *Η Ακηδιωκτενή* που συνοδεύει την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας και το δεύτερο στην εικονογραφία και την τοπική λατρεία του αγίου Φιλήμονος, με αφορμή τη σπάνια παράστασή του στο ίδιο μνημείο. Δεδομένου ότι ο διάκοσμος του ναυδρίου του Αγίου Γεωργίου του Κουναρά αποδίδεται στον ζωγράφο των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα, εξετάζεται από κοινού για τα δύο μνημεία, σε ένα ενιαίο κεφάλαιο, το ύφος του ζωγράφου και τα γνωρίσματα της τέχνης του.

Στο τελευταίο μέρος της μονογραφίας επιχειρείται η συνολική αποτίμηση της εξεταζόμενης καλλιτεχνικής παραγωγής: σχολιάζεται η δομή των εικονογραφικών προγραμμάτων, θίγονται επιμέρους ζητήματα της εικονογραφίας και της χορηγίας και αναλύονται οι τεχνολογικές τάσεις σε σχέση με τα μνημεία της Δωδεκανήσου και με τα καλλιτεχνικά ρεύματα του πρώτου και του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα.

The study focuses on the monumental painting of the island of Rhodes, Greece, during the 13th century and specifically from the year 1204, when the Byzantine official Leo Gabalas took over the administration of the island, until the arrival of the Knights of Saint John in 1309. The remains of the artistic production are located in six churches in the town and the countryside of Rhodes.

The monuments in question are presented in chronological order. After the detailed description and iconographic examination follows the stylistic analysis of the wall paintings along with the proposed dating. In particular, the study deals with the frescoes of Hagios Phanourios in the Medieval Town of Rhodes, of the monastery of the Archangel Michael at Thari, of Hagios Ioannes Theologos at Kouphas in Paradeisi, of Hagios Niketas in Damatria, of Hagios Georgios Vardas in Apolakkia (1289/90) and of Hagios Georgios Kounaras in Asklepeio. Two sub-chapters concerning the wall paintings of the church of Hagios Georgios Vardas were expanded because of their special interest: one concerns the rare inscription *Akedioktene* which accompanies the representation of the Virgin Glykophilousa and the other deals with the iconography and local cult of Saint Philemon, following his rare representation in the church. Given that the paintings of the church of Hagios Georgios Kounaras in Asklepeio is ascribed to the same *hand* as that of Hagios Georgios Vardas, the painter's style in both monuments and the particularities of his art are examined in a special chapter.

In the final part of the book, the overall consideration of the artistic production is developed: the structure and order of the iconographic programmes are assessed, some interesting issues of iconography are discussed, as well as matters concerning the donors of the churches. The stylistic trends are analysed, compared with monuments from other Dodecanese islands and within the artistic currents of the first and second half of the 13th century.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή τέχνη · 13ος αιώνας · Μνημειακή ζωγραφική · Τοιχογραφίες · Δωδεκάνησα · Ρόδος

Keywords

Byzantine art · 13th century · Monumental Painting · Wall Paintings · Dodecanese · Rhodes

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

---

Προλογικό σημείωμα των <i>Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη</i> και <i>Μαρίας Παναγιωτίδη-Κεσίσουλου</i> . . . . .	11
Preface by <i>Sophia Kalopissi-Verti</i> and <i>Maria Panayotidi-Kesisoglou</i> . . . . .	13
Πρόλογος . . . . .	15
Εισαγωγή . . . . .	19
Η Ρόδος τον 13ο αιώνα: τα γεγονότα, η κρατική και εκκλησιαστική διοίκηση, ο πνευματικός βίος . . . . .	23
<b>Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ</b>	
<b>Τα μνημεία του πρώτου μισού του 13ου αιώνα. Η τέχνη της εποχής των Γαβαλάδων και ο προσανατολισμός προς τη Νίκαια . . . . .</b>	<b>35</b>
Η ζωγραφική στην πόλη της Ρόδου, έδρα του Λέοντος Γαβαλά: το παράδειγμα του Αγίου Φανουρίου . . . . .	35
<i>Οι τοιχογραφίες του ιερού βήματος</i> . . . . .	37
<i>Μια αριστοκρατική τάση ζωγραφικής</i> . . . . .	48
Η ζωγραφική σε ένα μοναστικό κέντρο: το καθολικό της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι. Ίδρυμα του Λέοντος ή του Ιωάννη Γαβαλά; . . . . .	59
<i>Τα μηνύματα του τρούλου</i> . . . . .	61
<i>Η απεικόνιση του ευαγγελιστή Ιωάννη και μια εικαστική απόδοση         του εξωνάρθηκα της μονής Πάτμου</i> . . . . .	64
<i>Τέσσερα θαύματα του Χριστού στην καμάρα του ιερού</i> . . . . .	67
<i>Το ζωγραφικό ύφος των τοιχογραφιών</i> . . . . .	73
<i>Η σχέση με τις τοιχογραφίες του Αγίου Φανουρίου</i> . . . . .	81
<i>Οι Γαβαλάδες, η Σαμαρείτιδα και μια άλλη πρόταση χρονολόγησης του μνημείου</i> . . . . .	84
Η ζωγραφική στην ύπαιθρο: ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη θέση Κουφάς στο Παραδείσι και η συγγένεια των τοιχογραφιών του με το Θάρι . . . . .	91
<i>Οι κολασμένοι της Δευτέρας Παρουσίας σε έναν χώρο ταφής</i> . . . . .	94
<i>Η Βάπτιση και οι δράκοντες των νερών</i> . . . . .	98
<i>Ο στρατιωτικός άγιος Μερκούριος</i> . . . . .	103
<i>Διάκριση των στρωμάτων και αναχρονολόγηση</i> . . . . .	104
<i>Η τεχνοτροπική σχέση με το Θάρι ως ένδειξη δράσης εργαστηρίου</i> . . . . .	106
<b>Τα μνημεία του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα. Ο τοπικός χαρακτήρας της μνημειακής ζωγραφικής σε εποχή πολιτικής αστάθειας</b> . . . . .	<b>109</b>

Το ασκηταριό του Αγίου Νικήτα στη Δαματριά:	
η απάντηση των μοναχών στην επίσημη εκκλησιαστική πολιτική; .....	109
<i>Δέηση και ιεράρχες στο ιερό βήμα</i> .....	112
<i>Το λαξευτό τέμπλο και οι προσκυνηματικές του «εικόνες»</i> .....	114
<i>Άγιος Νικήτας ή Άγιος Κήρυκος;</i> .....	117
<i>Ευαγγελιστές, εξαπτέρυγα σεραφείμ και προφητικά οράματα</i> .....	121
<i>Ο χριστολογικός κύκλος</i> .....	125
<i>Ολόσωμοι και στηθαίοι άγιοι</i> .....	140
<i>Διακοσμητικά θέματα</i> .....	153
<i>Μια ερμηνεία του εικονογραφικού προγράμματος</i> .....	156
<i>Ένας «ασκητικός» ζωγράφος</i> .....	159
Ένας ρόδιος ζωγράφος σε δράση στην ύπαιθρο του νησιού	
Ο Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας στην Απολακκιά και ο προσανατολισμός	
προς την Κωνσταντινούπολη. ....	166
<i>Η κτητορική επιγραφή και ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος</i> .....	166
<i>Οι τοιχογραφίες του ιερού βήματος</i> .....	170
<i>Ο χριστολογικός κύκλος</i> .....	173
<i>Στηθαίοι άγιοι και αγίες</i> .....	197
<i>Η Παναγιά η Ακηδιωκτενή ή του Υδραγωγείου</i> .....	204
<i>Ολόσωμοι άγιοι και αγίες</i> .....	216
<i>Ο απόστολος Φιλίμων εκ των εβδομήκοντα, ένας σπάνιος άγιος</i> .....	225
<i>Διακοσμητικά θέματα</i> .....	233
<i>Τα μηνύματα του εικονογραφικού προγράμματος</i> .....	233
Ο Άγιος Γεώργιος ο Κουναράς στο Ασκληπειό: μια άλλη παραγγελία	
για τον ανώνυμο ζωγράφο του Βάρδα .....	238
Το ύφος, η τεχνοτροπία και τα γνωρίσματα του ζωγράφου του Βάρδα .....	250

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

<b>Συμπεράσματα για τη μνημειακή ζωγραφική της Ρόδου τον 13ο αιώνα</b> .....	267
Ζητήματα εικονογραφίας .....	268
Χορηγοί και ζωγράφοι .....	275
Τεχνοτροπικές τάσεις .....	283
<i>Η σχέση με τη ζωγραφική στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα</i> .....	283
<i>Οι δεσμοί με την τέχνη της Νίκαιας και το επαρχιακό ρεύμα</i> .....	294
Summary .....	305
Συντομογραφίες- Βιβλιογραφία .....	321
Προέλευση εικόνων .....	336
Βιογραφικό σημείωμα συγγραφέως .....	337
Δημοσιεύματα της ΧΑΕ .....	339